

SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE BOSNA NİZÂMİYE ALAYLARI (1861-1876)

UĞUR ÜNAL*

Giriş

19. yüzyıl başlarına kadar devletin temel askerî kuvvetleri olma özelliğini korumuş Kapıkulu Ocaklarının en önemli sınıfı olan Yeniçeri Ocağı, 1826 yılında II. Mahmut tarafından kaldırılarak yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adlı yeni bir ordu kurulmuştur. Yeni ordu ile paralı askerlik sistemi kaldırılmış ve millî orduya yönelik önemli bir adım atılmıştır¹.

Tanzimat yıllarında gerek Sultan Abdülmecid ve gerek Sultan Abdülaziz modernleşme kapsamında askerî alanda birçok önemli gelişmeye imza atarken her iki padişahın da çözmesi gereken önemli maddelerden biri, asker temini meselesi olmuştur.

Tanzimat Yıllarında Bosna'dan Asker Temini Hususunda Yapılan Çalışmalar

Sultan Abdülmecid tarafından hazırlatılan 6 Eylül 1843 tarihli askerî düzenleme ile kara kuvvetleri yeniden teşkilatlandırıldı ve ocak usulü tamamen terk edilerek yerine askerliğe alınma şart ve esaslarını belirleyen “Kur’a Usulü” benimsendi. Bu düzenleme sonucunda memleketin büyük bir bölümünden asker temini mümkün olmakla birlikte bazı bölgelerden asker temin edilememekteydi ki bunlardan birisi de Bosna Vilayeti idi.

Sultan Abdülmecid döneminde, fesat çetelerine karşı Bosna’ya askerî birlikler sevk edilmesine rağmen burada daimi bir nizamiye birliği tesis edilememiştir. Öyle ki, Bosna’ya memur edilen askerler, uzak bölgelerden getirilmesinden ve orada çok uzun süre görevli olmalarından dolayı bu durum bir takım huzursuzluklara

* Doç. Dr., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürü, Ankara/TÜRKİYE, ugurunal@gazi.edu.tr.

¹ Suat İlhan, “Osmanlı İmparatorluğunda Askerî Yapı İçerisinde Tanzimatın Yeri”, *Bellelen*, C. LV, s. 571; Uğur Ünal, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, ss. 17-18.

sebebiyet vermekteydi. Sultan Abdülmecid'in ilk yıllarında bu sıkıntı ve zorluklara işaret eden birçok kayıt bulunmaktadır. Nitekim 3 Eylül 1843 tarihli bir irâdede; Bosna'ya memur edilen bir alay tumarlı süvari nizâmiye askerinin 8 seneden beri orada oldukları ve memleketlerine gidemediklerinden bahsedilmektedir². Yine 23 Ağustos 1844 tarihli irâdede ise Bosna'ya sevk edilen iki tabur nizâmiye askerinin uzak bölgede olan Arabistan Ordusundan temin edildiği görülmektedir³. Hâlbuki Bosna'nın İstanbul'a ve ordu merkezlerine uzak olmasından dolayı buraya en yakın ordu merkezi olan Rumeli Ordusu'ndan (III. Ordu'dan) asker sevki gerekmekteydi. Ancak Rumeli Ordusu da Sultan Abdülmecid döneminde geniş ve hassas görev mahallinden dolayı Bosna'ya yeterince destek veremiyordu⁴.

Bu sorunu çözmek adına 1852 yılında Bosna Valisi tarafından “*gelecekte gerekli emniyeti artırmak ve eyalete mahsus olmak üzere Bosna'da uygun sayıda dâimî nizâmiye birlikleri bulundurulması lüzumuna dair*” Sadârete bir yazı arz edilmiştir⁵. Sadaret, konu hakkında Nisan 1852'de Seraskerlikten görüş talep etmiş ve 2 Ekim 1852 tarihinde Bosna Valisi'ne; devletin yeterince askerinin oralarda bulunduğu, dolayısıyla şu anda buna gerek görülmediği, bu durumun ancak askerî kuvvetlerin oradan başka taraflara çekileceği sırada düşünülebileceğini belirtmiştir⁶.

Ancak ilerleyen tarihlerde burada nizamiye birliklerine ihtiyaç hâsıl olmuş ve Sultan Abdülmecid, Bosna, Hersek ve İşkodra Eyaletlerinden asker almak için kuvvet kullanmak zorunda kalmış ve buralara altı kez askerî birlik sevk etmiştir. Bununla birlikte adı geçen yerlerin halkı silaha sarılarak devlet kuvvetlerini iki defa yenilgiye uğratmıştır. Neticede Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa, isyan bölgelerini itaat altına almayı başarsa da; Bâbiâlî, Boşnaklara ve Arnavutlara mecbûrî askerliği kabul ettirmekten vazgeçmiştir⁷. Sultan Abdülmecid'in son dönemlerinde

² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi (Bundan sonra BOA. şeklinde kısaltılacaktır.) *İrâde Dâhiliye* (Bundan sonra İ. DH. şeklinde kısaltılacaktır.) 79/3929; BOA. *İrâde Mesâil-i Mühimme* (Bundan sonra İ. MSM. şeklinde kısaltılacaktır.) 80/2295.

³ BOA. İ. DH. 90/4530.

⁴ BOA. İ. MSM. 81/2322.

⁵ “İlerüde zâbıtâ-i mallûbeyeye kuvvet ve eyâlete mahsus olmak ve dâimî surette bulunmak için Bosna'da münâsib mikdâr asâkir-i nizâmiyye-i şâhâne bulundurulması lüzumunu mutazammun ...” BOA. *Nezâret ve Devâir Evrâkı* (Bundan sonra A. } MKT. N.Z.D. şeklinde kısaltılacaktır.) 53/9.

⁶ BOA. *Mühimme Kâlemi Evrakı* (Bundan sonra A. } MKT. MHM. şeklinde kısaltılacaktır.) 46/50.

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 181; J. Krçsarık, “Bosna-Hersek”, *M.E.B. İ.A.*, C. 2, s. 732; Branislav Djurdjev, “Bosna-Hersek”, *T.D.V. İ.A.*, C. 6, s. 301; BOA. *Bâb-ı Âsâfî Mühimme Kâlemi* (Bundan sonra A. } DVN. MHM. şeklinde kısaltılacaktır.) 8-A/58. Sultan Abdülmecid döneminde Bosna Hersek'te gerçekleşen isyanlar için bkz.: Zafer Gölen, “1849-1851 Bosna Hersek İsyanı”, *Belleten*, Cilt: LXVI, S. 247, ss. 905-931.

sayıları bazen 10.000'e ulaşan, başta Karadağlı olmak üzere, çete faaliyetlerine karşı çoğunlukla silahlı halk ve oluşturulan başıbozuk birlikler direnmeye çalışıyor; merkezden ve ordu merkezlerinden sevk edilen nizamiye birlikleri gelinceye kadar eşkıya amacına ulaşıyordu⁸.

Sultan Abdülaziz tahta çıktığı sırada devlet, siyasi ve mali açılardan sancılı bir dönemin içindedir. Karadağ ve Hersek'te çıkan isyanların sona erdirilmesi ve mali israfların önüne geçilmesi yönünde büyük bir gayret içerisinde giren Sultan Abdülaziz döneminde Osmanlı için genel barış büyük ölçüde tesis edilmiş ve iç siyasette de bir takım yenilikler daha yoğun olarak ele alınmıştır⁹.

Askere Alma Hazırlıkları ve Cevdet Paşa'nın Faaliyetleri

Sultan Abdülaziz dönemine gelindiğinde Bosna'dan asker temin edebilmek amacıyla çok daha pratik ve başarılı bir yol izlenmiştir. Bu yollardan ilki Ahmed Cevdet Paşa'nın görevlendirilmesidir. Hersek memuriyetini tamamlayan Ahmed Cevdet Paşa, 20 Aralık 1863 tarihinde Saray Bosna'ya müfettiş olarak görevlendirilmiştir. İlk birkaç ay içerisinde ileri gelenler, görevliler ve halk ile yaptığı görüşmeler sonucunda Cevdet Paşa, tespit ve fikirlerini Sadrazam (aynı zamanda Serasker) Fuat Paşa'ya çeşitli telgraflarla bildirmiştir. Bu kapsamda Cevdet Paşa şu esaslara dikkat edildiğinde bölge nüfusunun askerliğe başlayacağını belirtmiştir: “*Boşnakların askerliğe temayüllü olduklarını, kur'a ile askerliğe alınmalarını, ancak Bosna dışına gönderilmemelerini, zâbitlerinin kendi aralarından seçilmesini, yerli elbiselerine uygun ve sevdikleri renk olan yeşil şeritli Tali'a elbisesi giydirilmesini, Yeni Pazar ve Hersek'in Karadağ hududundaki yerli müstahfiz asker oluşturulması*”. Nihâyetinde bu tespitlerin hemen hepsinin karara bağlandığı toplantı, Cevdet Paşa'nın başkanlığında hükümet konağında eyalet ileri gelenleri ve Meclis-i Kebîr âzâları arasında 12 Nisan 1864'te gerçekleşmiş, arkasından Fuat Paşa'dan bu konudaki padişah onayı istenmiştir¹⁰.

İstanbul'daki yazışmaların ardından padişahın onayı da alınarak 1864 yılının Ağustos ayından itibaren gerekli çalışmalar başlatılmıştır. Bosna'da teşkil olunacak nizamiye taburları için İstanbul'dan elbise ve silahlar temin edilerek Bosna'ya gönderilmiştir. Dersaadet'ten Selanik Valiliği, Prizren ve Yenipazar Mutasarrıflıkları

⁸ Bosna'da meydana gelen eşkıyalık faaliyetlerine karşı ağırlıklı olarak Edirne, Sofya, Kosova ve Priştine'den asker sevk ediliyordu. BOA. *Umûm Vilâyet Evrakı* (Bundan sonra A. }MKT. UM. şeklinde kısaltılacaktır) 459/40; BOA. *Cevdet Askeriyye* (Bundan sonra C. AS. Şeklinde kısaltılacaktır) 932/40347; BOA. *Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemî Evrakı* (Bundan sonra HR. MKT. Şeklinde kısaltılacaktır) 333/29.

⁹ Cevdet Küçük; “Abdülaziz”, *T.D.V. İ.A.*, C. 1, İstanbul 1988, ss. 180-184.

¹⁰ A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, ss.19-49; *Tezâkir-i Cevdet*, T.T.K. Yazma Eserler, ss. 955-958.

ile Üsküp Kâimmakâmlığı'na 16 Ağustos 1864 tarihinde çekilen telgrafta: “*Bosna Eyâletinde teşkil olunacak asâkir-i nizâmiye taburları için Dersââdet'ten bi't-tertib Selânik tari-kiyle gelmekte olan elbise ve eslihanın mezkûr taburların teşkiline mübâşeret olunmasıyla sîr'at ve şiddet-i lüzumu olduğundan bunların hiçbir mahalde bir saat dahî tevkîf olunmayarak vaktiyle ... yetiştirilmesi lüzumunu ihtâra mübâderet eylerim.*” denilerek en ufak bir gecikmeye sebebiyet verilmemesi gerektiği katî olarak hatırlatılmıştır¹¹. Bununla birlikte fermanın okunacağı tarihten 4 gün sonra (21 Ağustos 1864'te) Üsküp Kâimmakâmlığından Bosna Hersek Müfettişliği'ne gönderilen yazıda; henüz silah ve elbiselerin kendilerine ulaşmadığı, ulaştığında kendilerinin derhal harekete geçecekleri belirtilmiştir¹². Bosna'da asker kayıtları sürekli devam edeceğinden dolayı 1864 yılının Eylül ayı sonlarında hala elbise ve silah takviyesine devam edilmiştir¹³.

Fermanın Okunması, İlk Kayıtlar ve Alay-Taburların Oluşturulması

Sultan Abdülaziz'in Bosna'da Nizâmiye birlikleri oluşturulmasına iznin ve yetkilerin verildiği fermanı, 13 Ağustos'ta okunması planlansa da¹⁴ ferman 4 gün sonra, 17 Ağustos 1864'te, bölgeye ulaşmıştır. Bu ferman aynı gün Bosna Valisi Osman Paşa, Müfettiş Ahmed Cevdet Paşa, birçok memûr ve eyâlet ileri gelenlerinin hazır oldukları bir törenle Bosna'da okunmuştur¹⁵. Fermanın okunmasından önce Cevdet Paşa yaptığı konuşmada özetle: Bosna halkının güzel ahlaklılığı ile bilindiği, tarihte birçok büyük devlet adamları çıkardığı, ancak son zamanlarda biraz durgunluğun olduğu, müfettişlik görevi sırasında halkı yakından tanıdığı, askerliğe yazılmayı içeren bu fermanın Boşnaklar için büyük bir fırsat olduğu üzerinde durmuştur¹⁶. Bosna Valisi Şerif Osman Paşa ise kısa bir süre sonra Sadarête yazdığı tezkirede Bosna'da yeniden bir alay nizâmiye askerinin oluşturulması konusunda-

¹¹ BOA. *Taşra Evrakı Bosna Müfettişliği* (Bundan sonra TŞR. BNM. şeklinde kısaltılacaktır.) 26/131.

¹² BOA. TŞR. BNM. 27/102.

¹³ BOA. TŞR. BNM. 29/115.

¹⁴ BOA. TŞR. BNM. 27/7.

¹⁵ BOA. İ. DH. 528/36521. Bosna Valisinin adı mühürlerde “Şerif Osman” olarak geçmektedir. BOA. TŞR. BNM. 28/66.

¹⁶ “... *Târih mütâla'a edenlerin ma'lûmudur ki, Bosna'dan pek çok büyük zâtlar çıkıp devlet ve millete büyük büyük hizmetler etmişlerdir... biri Sokullu Mehmed Paşa'dır... Cezzar Ahmed Paşa'nun dahi Boşnak olduğu ma'lûmdur... Boşnakların hüsn-i ahlâkı hasebiyle üç dört yüz seneden beri her asır ve zamanda içlerinden böyle meşhûr ve memdûh zâtlar zuhûra gelmiştir... Me'mûriyetim tamam olmak üzeredir. Size veda edip gidecek zamanım yaklaştı. Şundan pek memnûn ve müstehirim ki, me'mûriyetimin hilâmu pek hayırlı bir maslahatın mebâdî-i icraâtına tesâdüf edecektir. Bu fermân-ı âli, sabahleyin Bosna üzerine yeni doğmuş güneş gibidir ki ânın ziyâsı şevketlü, kudretlü, kerâmetlü, me'hâbellü velî-nî'met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız Abdülaziz Han efendimiz hazretlerinin envâr-ı tevaccühâtdır. İnşâ-Allahü'l-kerim... fermân-ı âli okunduğu an beni tasdik edecek ... ve kadr ü şükürünü bileceksiniz...*” BOA. İ. DH. 36559.

ki iradenin kendi valiliği dönemine denk gelmesinden dolayı iftihar duyduğunu ifade etmiştir¹⁷.

Fermanın bölgeye ulaştırılması ile görevli olan Mirlivâ Salih Paşa tarafından 20 Ağustos 1864 tarihinde gönderilen telgrafta; O gün saat 16.00'dan biraz önce Atmeydanı'nda bizzat Bosna Valisi tarafından fermanın okunmasının ve hemen asker ve zabıt kayıtlarına başlanmasının halk üzerinde büyük memnûniyet uyardığından bahsedilmiştir. Salih Paşa ayrıca "Padişahım çok yaşa" nidalarıyla 21 pare top atıldığını, cümlece kışlaya girildiğini ve askerlere mevcut tabur elbisele-
rinin giydirildiğini ifade etmiştir. Cevdet Paşa'nın göndermiş olduğu telgrafta ise; 20 Ağustos günü Bosna Birinci Alayı'nın Kaymakâmı, alay emini ve sancaktarı ayrıca birinci taburun imamı ve 7 adet mülâzımının seçilerek tayin edildiği bildirilmiştir. Böylece Müfettiş Cevdet Paşa'nın Bosna'daki çalışma ve gayretleri sonuç vermiş; bölgede öncelikle her biri 800 neferden 6 tabur oluşturulması için asker kayıtlarına başlanmış, zâbitleri de seçilen birçok kişi askerliğe yazılmıştır¹⁸.

Askerliğe kaydolma işlemi o kadar hızlı ve gönüllü bir şekilde olmuştur ki Cevdet Paşa bu durumu şu şekilde özetlemektedir: "*Bizler kışlanın meydana nazır olan büyük kapısından girer iken yan kapısından birçok halk hücum ederek içeride bir gürültü peydâ oldu. "Bu ne" diye sordum. Meğer askere yazılacak gönüllüler yekdiğere müsâbakat ile birbirinden daha evvel yazılmak üzere cümlesi birden içeriye hücum etmişler... Belde eşrafından bazı zevât oğlunu yazdırmak için hanesinde ve sokakta ararken oğlunun kendiliğinden gelip elbise (asker elbisesi) giymiş olduğunu sonradan haber alırdı. Bu veçhile üç kardeş*

¹⁷ Sadarete yazılan resmi yazının tarihi 7 Eylül 1864'tür. Burada memnuniyetin ifadesi olarak bir tarih düşüldüğü de belirtilmiştir. *BOA. TŞR. BNM. 28/132*. 10 Ekim 1864'te, Vali tarafından teşekkürün bir ifadesi olarak inşa eylemiş olduğu tarihin saray tarafından memnuniyetle karşılandığına dair cevap yazılmıştır. *BOA. A. MKT. MHM. 314/53*.

¹⁸ *İ. DH. 528/36521; Takvim-i Vakayi (T.V.)*, No: 762, s. 2. Mirlivâ Salih Paşa, Bosna'ya geldiğinde Vali Osman Paşa, Müfettiş Cevdet Efendi, Askerî Müfettiş Mustafa Paşa, Saray-Bosna Komutanı Ahmed Paşa ve diğer ileri gelenler tarafından 14.09.1864'te karşılanmıştır. *Ceride-i Askeriye (C.A.)*, No: 35, ss. 1-2. Bosna'da bu hizmetleri başarıyla başlatan vali ve müfettişe Eylül 1864'te Nişân-ı Osmânî verilmiştir. *T.V.*, No: 766, s. 1. O zamana kadar hiçbir ilmiye mensubuna verilmemiş olan ikinci rütbeden nişân-ı Osmânî'nin Bosna'daki başarılarından dolayı ilk kez Cevdet Paşa'ya verilmesi dikkat çekicidir. Yusuf Halaçoğlu-M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *T.D.V. İ.A.*, C. 7, s. 444; Ali Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", *M.E.B. İ.A.*, C. 3, s.116. Yusuf Halaçoğlu, "Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 3. Ayrıca Cevdet Paşa'ya Bosna askerlerinin şêhâneli tüfeklerinden birisi hediye edilmiştir. Bosna'daki bu ıslahatın ardından Paşa, Kozan'a memur edildi. Derviş Paşa komutasındaki büyük bir fırka Kozan, Gavur Dağı, Kürd Dağı ve Dersim taraflarını ıslah için gönderildi. Cevdet Paşa da, fevkalâde komiser olarak bu muntakaların mülkî ıslâhı için 6 ay faaliyette bulundu. Bu çalışmalarının sonucunda Kozan da kur'aya alınabildi. Ali Ölmezoğlu, *Ahmet Cevdet Paşa –Hayatı ve Eserleri-*, ss. 39-42.

gelip yekdiğerinden *bî-haber olarak yazılmışlar. Sonradan pederi gelip birini çıkarmak istedi. Halbuki oğullarından hiçbirisi elbiseyi çıkarmak istemediğinden eyâlet erkâm vasıtasıyla ikna olunarak kur'a ile içlerinden birisi çıkartıldı... biz böyle gönüllü çıkarmak için tersine kur'a çekmeğe mecbur olduk.*"¹⁹

Bosna alayı için (ve usulden olmamasına rağmen taburları için) imal edilen sancaklar bir ay gecikmeli olarak Saray Bosna'ya ulaşmıştır. Fermanın okunmasının birinci ayında, 1864 yılının Eylül ayının ortalarında, Bosna I. Alayı ve I. ve II. Taburların sancakları, I. Tabur Binbaşısı Ebuzer Ağa'ya teslim edilmiştir. 21 Eylül 1864'te Vali, Mirlivâ Paşalar ve erkân Hükümet Konağı'nda yapılan törenden sonra Mirlivâ Sâlih Paşa alay sancağını bir bohça içerisinde elinde tutarak kışlaya girmiştir. Salih Paşa sancağı-ı hümayûnu kışladaki direğine yerleştirdikten sonra alay sancağı Miralaya; tabur sancağı Ebuzer Ağa'ya teslim edilmiştir. Ardından I. Alayın I. Tabur imamı tarafından dualar edilmiş; askerlerin "Pâdişahım çok yaşa" nidaları ile tören sona ermiştir²⁰.

Ebuzer Ağa'ya tabur sancağı teslim edildiğinde özetle şu konuşma yapılmıştır: "*Malûmunuzdur ki şimdîye kadar bizde alayların birer sancağı var idi. Taburların yalnız istikâmet almak için üçer flandrası olup müstakil sancakları yok idi... Şimdi Pâdişâhımız Efendimiz hazretleri taburların orta yerdeki flandrasına birer sancak ihsân buyurmuşlar bu da veliyy-i nimet Efendimizin başkaca bir inâyet ve kerametidir. Fakat bundan şu mana istinbât olunabilir ki bir taburdan bir alay kuvveti me'mûl buyuruyorlar. Fi'l-vâki' cülûs-ı hümayûnlarından berû askerlik başka hâle girdi. Şimdiki askerlik evvelki askerlik değildir. Şimdiki taburlar üç dört sene evvelki alaylara muâdil olur. İşte sana bu sancağı teslim ediyorum. Arkadaşlarıyla beraber bunun şan ve namusunu muhâfaza etmek vazîfe-i mahsusa-i muhteremenizdir*"²¹.

Alay ve taburlar oluşturulurken Cevdet Paşa'nın tespitlerinin ve şekillendirdiği fermanın sırasıyla ve eksiksiz olarak hayata geçirildiği görülmektedir. Bu cümleden olarak birinci alay oluşturulurken taburların başına yerli halktan muteber olduğu Büyük Eyalet Meclisi'nce onaylanan zabitler (mülâzım-ı evvelden bölük eminine kadar kaydedilen küçük zâbitler) intihâb mazbataları Seraskerliğe gönderilerek göreve başlatılmıştır²². 29 Ağustos 1864 tarihinde I. Alayın I. ve II. Ta-

¹⁹ A. Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 72.

²⁰ BOA. TŞR. BNM.29/115.

²¹ BOA. TŞR. BNM. 21/92.

²² BOA. A. MKT. MHM. 316/93; BOA. TŞR. BNM. 28/66; 29/126; 30/2; 30/27; 30/60. Zabitlerden seçilenlerin intihâb mazbataları Büyük Eyalet Meclisi'nce onaylandıktan sonra Seraskerliğe gönderiliyordu. Bunun dışında sancaklardan tertip olan askerlerin başında bulunacak zabitlerde ise sancakta oluşturulan özel bir komisyon vasıtasıyla yapılan seçimlere ait mazbata, Sancak Meclisi'nce Eyalet Meclisi'ne gönderiliyordu. BOA. TŞR. BNM. 30/5.

burlarına, Boşnakçaya aşına, dirayetli ve istikametli ve ayrıca askerî eğitim becerisi olan dört çavuş imtihanla tayin edilmiştir²³. Ayrıca Cevdet Paşa, fermamı bölgelere göre ahalinin anlayacağı şekilde etraflıca izah ederek sancak ve kazalara ayrı ayrı göndermiştir²⁴.

20 Ağustos'ta Bosna Meclisi'nce seçilen Bosna Birinci Alay Kaymakamı Travnik hanedanından Derviş Bey ve Alay Emmini olarak Bosna hanedanından (önceden Bosna Zabtiye Alay Katibi olan) İsmet Bey'in isimleri Cevdet Paşa tarafından resmi bir yazıyla 8 Eylül 1864'te İstanbul'a ulaştırılmış; 26 Ekim 1864 tarihinde Sadâret ve 5 Kasım'da ise padişah onayları alınmıştır. Onay ile ayrıca Tuzla-i Zîr Kazası hanedanından Mehmed Bey I. Tabura; Bihke hanedanından Hacı Rüstem Bey II. Tabura Solkolağaları; Bakırcızâde İbrahim Ağa Sancakdâr ve Bosna ahalisinden Hacı Hasan Efendi ise I. Tabura imam olarak tayin edilmişlerdir²⁵. Derviş Bey görevine Şûrâ-yı Devlet üyeliğine atanana kadar devam etmiş, yerine 30 Haziran 1868 tarihinde Kaymakâm Şâhin Bey atanmıştır²⁶.

Bosna'da yerlilerden oluşturulacak Nizâmiye Askeri, öncelikle 6 tabur teşkil olunduğundan ve 3 sene nizâmiye hizmetinin sonunda istibdâl tezkerelerini alanlar redifliğe kaydedileceğinden; Bosna Eyâleti'nde 9 senede 6 tabur Nizâmiye ile 18 tabur redif oluşması hedeflenmiştir²⁷. İlk etapta üç taburun kaydı tamamlanmıştır. I. Tabur dâiresi Saray Bosna şehir merkezi ve bağlı köyleri ile ağırlıklı olarak İzvornik, Visoka, Tuzla-i Zîr, Belina, Srebreniçe, Gradaçaç ve Gradçaniçe kazalarından; II. Tabur dâiresi çoğunlukla Akhisar, Teşene, Travnik, Ostrovçe, Banyaluka ve Bihke kazalarından; III. Tabur dâiresi ise Bihor, Çayniçe, Yenivaroş, Yeni Pazar, Tırgovişte, Taşlıca ve Mostar kazalarından oluşturulmuştur²⁸. Nizâmiye askerlerinin sayısı peyderpey artmaya başlamış; Kasım 1864'ten itibaren Bosna'dan başka Hersek'ten de asker kaydına başlanmıştır²⁹.

Aslında daha önceleri bir türlü başarılamayan askerliğe kayıt konusunda Bosna halkının gevşek davranması beklenirken, tam tersine aşırı istekli görün-

²³ BOA. TŞR. BNM. 28/58; 29/86.

²⁴ BOA. TŞR. BNM. 29/19.

²⁵ BOA. İ. DH. 530/36714; 530/36717; BOA. A. } MKT. MHM. 311/21; 316/93; BOA. TŞR. BNM. 27/146. Yeşil şeritli Talî'a elbiselerini Saray Bosna gönüllüleri giyip sokak ve mahallelerde gezerken kızların daha fazla ilgisini çekmekte, bu da bölge delikanlılarının askerliğe olan meyillerini artırmaktaki idi. A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, ss. 73-74. A. Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 99.

²⁶ BOA. İ. DH. 577/40207.

²⁷ T. V, No: 766, s. 1. C. AS. 45842.

²⁸ A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, ss. 87-89.

²⁹ BOA. A. } MKT. MHM. 317/62.

müşlerdir. Şöyle ki, nizâma göre her aileden ancak bir neferin askere yazılmasına müsâade edilmişken, ailelerin isteği ile birçok aileden birkaç kardeş birlikte yazılmıştır. Böylece Bosna merkezde yazılması beklenen miktar haylice aşılmıştır. Hatta ilk etapta oluşturulamayacağı düşünülen III. Taburun Hersek ve Yeni Pazar Sancakları ahâlisinin pusulaları bekletilmiştir. Fakat bu bölge ahâlisi, pusulalarını almadan memleketlerine dönmeyeceklerini ifade edince III. Taburun da hemen açılmasına karar verilmiştir³⁰.

Bosna Eyaleti'nde askerliğe rağbet o denli fazladır ki kazaların kendilerine ayrılan kontenjanlardan fazlasını gönderdiği görülmektedir. Nitekim Visoka Kazası için tespit edilen 60 kişilik asker kaydı bir fazlasıyla hemen tamamlanmıştır³¹.

Fermanın okunmasını müteâkip birinci ay sonunda, Eylül 1864'te, I. Taburun mevcudu 569'a³², ikinci ay ise 585'e ulaşmış, bölüklere mülâzım-ı sâni atamaları dahi yapılmıştır. Bu gelişmelerin akabinde Bosna Askerî Fırkası Kumandanı Ömer Fevzi Paşa olmuş, Kasım 1864'te ise Bosna Nizâmiye askerlerinin çavuş atamaları da tamamlanmıştır³³. III. Tabur Ekim 1864'e gelindiğinde oluşturulmasına rağmen Nisan 1865'te yani bir sene tamamlanmadan I. Alayın 3 taburu tam kapasite dolduğu resmi kayıtlarda ifade edilmektedir³⁴. Cevdet Paşa ise birinci senenin sonunda Bosna Nizâmiye birliklerinin I. Tabur 592, II. Tabur 557, III. Tabur 451 kişi olmak üzere toplam 1.600 askere ulaştığını ifade etmektedir³⁵.

Cevdet Paşa Bosna Nizamiye askerlerinin gerek disiplin ve davranışları gerekse eğitimleri ile ahâlinin kısa sürede ilgisini çektiğini ifade etmektedir. Yeni askerler sadece askerî talimleri değil bunun yanı sıra okuma yazmayı da öğrenmişlerdir. Bosna taburlarındaki askerlerin 5 / 6'sı okuma yazmayı kısa sürede öğrenmiş; bu ve benzeri gayretlerinden dolayı I. Tabur, Sultan Abdülaziz tarafından İstanbul'a davet edilmiştir. İstanbul'da hiçbir vukuat yaşamayan Bosna askerlerinin ikinci taburu da ileriki bir tarihte Dersaadete'e getirilerek burada 4 ay kalmıştır³⁶.

II. Alayın Kurulması

12 Mart 1865 tarihinde Bosna Valisi Şerif Osman Bey tarafından Cevdet Paşa'ya sunulan bir yazıda Bosna Nizamiye I. Alayının zâbit atamaları ve nefer

³⁰ T. V, No: 771, ss. 1-2.

³¹ BOA. TŞR. BNM. 28/167; 29/19.

³² BOA. A. } MKT. MHM. 315/3.

³³ T. V, No: 774, s. 1; BOA. A. } MKT. MHM. 314/22.

³⁴ BOA. A. } MKT. MHM. 314/67; 330/89; T. V, No: 814, s. 1; C. A., No: 85, s. 3.

³⁵ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 89.

³⁶ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 83-84.

kayıtlarının tamamlandığı, İlbahardan sonra II. Alayın teşkil edilebileceği belirtilmiştir³⁷.

1865 senesi Nisan-Mayıs aylarında Bosna II. Nizâmiye Alayının (piyade) komuta kademesinin atamaları yapılmıştır. Buna göre Miralaylığa III. Ordu'dan Miralay Selim Bey, Kâimmakâmlığa Bosna I. Nizâmiye Alayından Sağ Kolağası Hacı Rüstem Bey ve Alay Eminliğine ise yine aynı alaydan Sol Kolağası Mehmed Bey getirilmiştir. II. Alayın I. Taburuna I. Ordu'dan Sağ Kolağası Mustafa Ağa, II. Taburuna I. Ordu'dan Sağ Kolağası Hüseyin Ağa, III. Taburuna II. Ordu'dan Binbaşı Reşid Efendi tayin edilmiştir³⁸.

30 Nisan 1865 tarihinde Sadâret'ten Bosna'ya gönderilen emirname ile Bosna Eyaleti'nde II. Nizâmiye Alayının tertibi ve yeni askerlerin kayıtlarına başlanması istenmiştir. Fermanla kur'a usulünün hayata geçirilmesi şayet bunda bir mahzur çıkarsa geçen seneki kaidelerle (gönüllülük esası ile) alınması gerektiği belirtilmiştir. Bosna Askerî Fırkası Komutanı Ömer Fevzi Paşa ile de müzakere edilerek kur'a sistemine üçüncü sene (nizamiye süresinin bitişinde yani rediflik sınıfı oluşturulduğunda) geçilmesi ve adı geçen yeni alay fertlerinin önceki sene olduğu gibi alımı kararlaştırılmıştır. Halihazırda tertib olunacak II. Alayın taburları için gereken onbaşı, çavuş ve mülâzımların ise müteselsilen I. Alay zabıt ve neferleri istidatlılarından tayini, gelecekteki kur'anın icrası sırasında uygunluk olması açısından I. Alay fertlerinin yarısının II. Alaya ayrılması ve yeniden alınıp kaydedilecek fertlerin yine yarısının I. ve II. Alaya verilmesinin münasip olduğu mütalaa edilmiştir. Saray, Yenipazar, İzvornik Sancakları I. Alay; Hersek, Banyaluka, Bihke ve Travnik Sancakları da II. Alay dairesi olarak belirlenmiş; yeni neferlerin kaydına ise hemen başlanmıştır. Nitekim 1-2 gün içinde sadece Saray merkezinden 65 nefer gönüllü olarak askere kaydolmuştur³⁹.

Tıpkı I. Alayın esasları gibi II. Alay da tertip edilirken Hersek ve Yenipazar ile birlikte Bosna Eyaleti'nin 7 sancağı ahalisinden 18-28 yaşları arasında ve nizâmiye hizmeti 3, rediflik hizmeti ise 9 yıl olmak üzere gönüllülük esası dikkate alınmıştır. Taburlar kumandanlarının tümünün Eyalet Meclisince seçileceği belirtilmiş ve bu alayın da 3 taburdan teşkiline karar verilmiştir⁴⁰.

³⁷ BOA. TŞR. BNM. 31/62.

³⁸ BOA. A. } MKT. MHM. 330/99; 331/74. II. Alayın I. Taburu Binbaşısı olan Mustafa Ağa, hastalığı nedeniyle emekliye ayrılmış ve kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Onun yerine 15 Mart 1867'de açığa bulunan Binbaşı Ömer Necmi'nin ataması yapılmıştır. BOA. I. DH. 560/38994.

³⁹ BOA. A. } MKT. MHM. 342/89.

⁴⁰ BOA. A. } MKT. MHM. 342/89.

II. Alayın kurulması ile ilgili Bosna Askerî Fırka Kumandanı Ömer Fevzi Paşa vasıtasıyla getirilen ferman, 27 Temmuz 1865'te Saray Bosna Kışlası avlusunda Mirliva Ahmed Paşa, sair askerî ümerâ, meclis üyeleri, ulemâ ve ileri gelenler huzurunda Vali tarafından okunmuştur⁴¹.

Bosna'da ikinci bir alayın kurulması ile birlikte komutada Mirlivâ rütbesinin bulunması icap etmiştir. Bu çerçevede 25 Eylül 1865 tarihli irade ile Mekteb-i Harbiye'den yetişmiş, dirayet ve ehliyet sahibi I. Alay Miralayı Ali Bey, Mirlivâlık rütbesine terfi ettirilerek iki alayın kumandasına memur edilmiştir. Kendisine “*Bosna Nizâmiye Alayları Mirlivâsı*” şeklinde hitap edilmiştir. Boşta kalan I. Alay Miralaylığına ise III. Ordu'dan Miralay Hüseyin Bey nakledilmiştir⁴².

1865 senesi sonlarına doğru 3 tabur olması hesaplanan İkinci Alay, gönüllü askerlerin de katılımıyla büyük ölçüde oluşturulmuştur⁴³. Nisan 1869'da ise 2 Alay redif askeri teşkil edilmiş ve kumandanlığına Miralay Şahin Bey getirilmiştir⁴⁴. Bosna'da teşekkül eden bütün birlikler, Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar III. Ordu nezâretinde faaliyet göstermiştir⁴⁵.

1864'te Bosna Saray Kalesi'nde harap bir vaziyette bulunan cephâne yenilenip eksikleri tamamlanarak mükemmelleştirilmiştir. Böylece Hadım Ali Paşa ve İskender Paşa camilerinde muhâfaza edilen silah ve techizâtlar buraya nakledilerek büyük bir cephâne oluşturulmuştur⁴⁶.

Eksikleri devamlı giderilen ve eğitimlerine önem verilen Bosna Nizâmiye Alayları ta'lîmlerdeki başarılarıyla da dikkat çekmiştir. 20 Eylül 1866'da Saraybosna'da Bosna askerleri, Yenihan yakınlarında Vilayet Kumandanı Müşir Abdi Paşa, Vâli Paşa, mülki ve askerî erkân önünde ateşli bir ta'lîm gerçekleştirmişlerdir. Kuruluşlarından kısa bir süre sonra bu kadar maharet kazanmaları herkesin takdirini toplamıştır⁴⁷. Bosna Nizâmiye askerleri halkla iç içe eğitime devam etmişlerdir. Örneğin Banyaluka Kasabası civarında nişangâh tahsis olunan yerde,

⁴¹ I. Alayın açılışı sırasında gerçekleşen törene benzer (“Padişahım çok yaşa” nida ve duası ile birlikte 21 pare top atışı) bir tören gerçekleşmiştir. *BOA. A. } MKT. MHM. 342/89*.

⁴² *BOA. İ. DH. 541/37597; BOA. A. } MKT. MHM. 343/57; 345/97*. Miralay Hüseyin Bey, Mirlivâlık rütbesi ile 6 Temmuz 1869'da Hassa Ordusu'nda görevlendirilmiştir. *BOA. C. AS. 1071/47132*.

⁴³ *A.M.D. UA. 52*, No: 391; *A.M.D. UA. 52*, No: 420; *A.M.D. UA. 53*, No: 93. *T. V*, No: 803, s. 1; 814, s. 1. *C. A.*, No: 85, s. 3. *A. } MKT. MHM.*, 340/43, 342/89. *İ. DH. 37500*.

⁴⁴ *A.M.D. UA. 56*, No: II/1; 57, No: 1.

⁴⁵ *BOA. İ. DH. 560/38994; BOA. A. } MKT. MHM.*, 377/60, 406/64, 467/100.

⁴⁶ *T. V*, No: 814, s. 1.

⁴⁷ *T. V*, No: 864, s. 3.

her Çarşamba ahâli ile burada yerleşmiş olan süvârî ve piyâde askerleri arasında at yarışları yapılmıştır⁴⁸.

1868'e gelindiğinde Bosna alaylarından 3 senesini tamamlayarak istibdal tezkeresi almaya hak kazanan 253 neferden 12'si tezkerelerini terk ile askerliğe devam etmişlerdir. Gerek gönüllü katılımların gerekse görevinde devam etmek isteyenlerin çoğalması ile asker sayısı her geçen yıl artmaya devam etmiştir⁴⁹. 1873 ve sonrasında Bosna Fırka-i Askeriyesi Genel Komutanlığı yanında⁵⁰, Hersek, Yeni Pazar, Belina, Banyaluka ve Travnik Askerî Fırkaları oluşturulmuş; bu fırkalar ferik, mirlivâ yahut miralaylar tarafından komuta edilmiştir. 2 adet redif alayına gelince; I. alayın askerleri Saray, İzvornik, Siyeniça; II. alayın ise Travnik, Banyaluka, Bihke ve Hersek'ten temin edilmiştir⁵¹.

Sultan Abdülaziz devrinde Bosna Nizamiye Alayları orduya sağladığı desteğin yanı sıra bölgesindeki çetecilik faaliyetlerine karşı da başarılar elde etmiştir. Bosna Nizâmiye alayları kurulana kadar eşkıyalık hareketlerine karşı ordu merkezlerinden birlik sevk edilmekte ve bu durum gecikmelere sebebiyet vermektedir⁵². Alayların tesisinden sonra çetecilere karşı en ufak bir gecikme ve ihmale izin verilmemiştir. Bu cümleden olarak 1874 senesinde Karadağ Vilayetinin kazası olan Kolaşin civarında Piyade II. Alayı Miralay Salih Bey kumandasındaki nizamiye birlikleri ile eşkıya arasında muharebe yapılmış ve eşkıya bertaraf edilmiştir. Bununla birlikte miralayın ve iki binbaşısının birliklerin geri dönüşünde usul ve esaslara riayet etmemesinden dolayı cezalandırılmasına; buna karşılık Bosna Nizamiye I. Alayı taburlarından Yüzbaşı Mustafa Ağanın ise bölüğünü sevk ve idare konusunda gösterdiği başarıdan dolayı 28 Şubat 1874 tarihinde terfi ettirilmesine Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından karar verilmiştir⁵³.

Bosna Nizâmiye Alayları, eşkıyaya karşı yiğitlik ve kahramanlık göstererek onları bozguna uğratmaları karşılıksız bırakılmamış ve ödüllendirilmişlerdir. Bosna Nizâmiye II. Alayı'nın III. Taburu askerleri eşkıya ile dolu siperlere kahramanlıkla taarruz ettiklerinden dolayı, tabur sancağına takılmak üzere 3. Rütbeden bir Osmânî nişânı takdim edilmesi, Bosna Valiliği ve Askerî Fırka Kumandanlığı'nın

⁴⁸ T. V, No: 877, s. 2.

⁴⁹ T. V, No: 982, ss. 1-2.

⁵⁰ 1870'lerde Bosna'daki askerî yapılanma için "Bosna Fırka-i Askeriyesi" yahut "Bosna Kuvve-i Askeriyesi" tabirleri kullanılmıştır. BOA. İ. DH. 45772, 49103, 49485.

⁵¹ Salnâme-i Vilâyet Bosna (S. V. Bosna) 1290 (1873), Def'a 8, s. 38. S. V. Bosna 1291 (1874), Def'a 9, s. 38.

⁵² BOA. A. } MKT. UM. 459/40.

⁵³ BOA. A. } MKT. MHM. 475/25.

teklifi sonucu olarak 28 Kasım 1875 tarihli irâde ile uygun görülmüştür⁵⁴. Yine 27 Mayıs 1876'da II. Alay II. Taburunda başarılarından dolayı bazı zabıtlere 5 adet Mecîdiye nişanının verilmesine karar verilmiştir⁵⁵.

Bosna'da Diğer Askeri Faaliyetler

İki alay Nizâmiye askerinin tertibinin tamamlanmasından sonra Bosna'da askerî kuvvetlerin ve eğitimin güçlendirilmesine devam edildi. Nisan 1868'de iki alay Nizâmiye askerinin tertibinin tamamlanmasından dolayı Bosna'da bir de Kordon Taburu oluşturuldu⁵⁶. Temmuz 1870'te bu tabur, merkezleri Hersek, Yeni Pazar, İzvornik ve Banyaluka'da olmak üzere 4 taburdan oluşan Bosna Nizâmiye Kordon Alayı şeklini aldı⁵⁷. Tüm bunların yanında 1868'de Bosna'da yeni Zabtiye karakolhâneleri⁵⁸, Mayıs 1873'te Bosna askerlerinin elbise ihtiyacını karşılamak amacıyla bir "Aba Fabrikası" ve Eylül 1873'te Bosna Mekteb-i İdâdîsi kuruldu⁵⁹. Bosna'da Abdülaziz devrinde son olarak 1 Nisan 1874 tarihinde, Bosnalı yiğitlerden I. ve II. Talia taburları oluşturuldu⁶⁰.

Sonuç

Osmanlı Ordusu'nun köklü bir değişime uğradığı 19. yüzyılda askere alma sistemi sürekli ele alınmaya çalışılmıştır. Askere alma ile alakalı sistem denemelerinin olduğu bu dönemde muhtelif sıkıntılarla da karşılaşmıştır. Bundan mütevellid Osmanlı vilayetlerinde birlik bulundurma keyfiyeti de ayrı bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bu sıkıntılardan biri de Bosna Vilayetinde yaşanmıştır.

Sultan Abdülaziz devrine gelinceye kadar Bosna'da asker temini konusunda bir türlü kalıcı bir çözüm üretilememesi, devletin bölgedeki hâkimiyetini tehlikeye atmış ve buralarda mevcut çetelerin faaliyetlerini artırmasına neden olmuştur. Bu minvalde tahta çıktıktan sonra bölgedeki sıkıntıları sona erdirmek için büyük çaba harcayan Sultan Abdülaziz, bölgeye müfettiş olarak Ahmed Cevdet Paşa'yı göndermiştir. Cevdet Paşa'nın yaptığı çalışmalar sonucu; bölge halkının belli şartlar

⁵⁴ BOA. İ. DH. 711/49758.

⁵⁵ BOA. İ. DH. 723/50436.

⁵⁶ T. V, No: 1019, s. 1; 1103, s. 3. A.M.D. U.A. 56, No: 1/96. A.} MKT. MHM., 404/78., İ. DH. 40286.

⁵⁷ İ. DH. 42899; S. V. Bosna 1290 (1873), Def'a 8, s. 38.

⁵⁸ T. V, No: 1005, s. 2.

⁵⁹ Ruzname-i Cevide-i Havadis (R.C.H.), No: 2169, s. 3; İ. DH. 46441.

⁶⁰ ATASE Arşivi, Osmanlı – Sırp – Karadağ Harbi Koleksiyonu Kataloğu, Kutu 1, Gömlek 4, Belge 4-1.

altında askerlikte istihdam edilebileceği; bunun için askere alma noktasında yerel halka yönelik uygulamaların hayata geçirilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Bu gereklilik ve çözüm önerileri, Sultan Abdülaziz tarafından kabul edilmiş ve Bosna’da Nizamiye Alaylarının oluşturulmasına başlanmıştır. Aslında askerliğe yatkın olan Boşnaklar alaylara kaydolma işlemine, Cevdet Paşa’nın yerel ihtiyaçları dikkate alan tedbir ve uygulamaları ile, önceki dönemden farklı olarak büyük ilgi ve alaka göstermişlerdir. Mez-kûr alakanın beklenenin de üzerinde olduğu, ilgili belgelerden de anlaşılmaktadır. Öyle ki arşiv belgelerinde ve dönemin gazetelerinde Boşnaklardan gönüllü olarak askerliğe kaydolanlara ve süreleri dolduğu halde askerliği terk etmeyenlere dair yüzlerce örnek bulunmaktadır. Nihayetinden kısa sürede Bosna’nın yerel halkından alınan askerlerle, evvela I. Alay, ardından II. Alay başarıyla ve eksiksiz oluşturulmuştur.

Bosna Nizamiye Alaylarının oluşturulması orduya önemli destek sağlamıştır. Nitekim Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar III. Ordu bünyesinde faaliyetlerini sürdüren Bosna Alaylarının, çetecilik faaliyetlerine karşı başarılar elde etmesi; devletin bölgedeki otoritesini tesis etmesinde önemli rol oynamıştır.

Ahmed Cevdet Paşa’nın yerinde yaptığı tahkikat ve Bosna halkının görüşünü esas alarak uygulamaya koydurduğu askerî düzenleme, Osmanlı Devleti’ni askerî alanda; bölgeyi ise ekonomik ve sosyal alanlarda olumlu etkilemiştir. Bu kapsamda Bosna Nizâmiye Alayları, bölgede var olan birtakım mali, sosyal ve askerî huzursuzlukların giderilmesine ve yöre halkının devlete bağlılığının artırılmasına katkı sağlamıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âlî Evrak Odası Sadâret Evrâkı Âmedî Kalemi Umûr-ı Askeriyye İrâde Hülâsa Kayıt Defteri (A.M.D.U.A.): 52, 53, 56, 57.

Bâb-ı Âsâfi Mühimme Kalemi (A.} DVN. MHM.): 8-A/58.

Cevdet Askeriye (C. AS.): 932/40347, 938/40659, 45842, 47132.

Hariciye Nezâreti Mektûbî Kalemi Evrakı (HR. MKT.): 333/29.

İrâde Dahiliyye (İ. DH.): 79/3929, 90/4530, 528/36521, 530/36714, 530/36717, 541/37597, 560/38994, 577/40207, 711/49758, 723/50436, 36559, 37500, 42899, 45772, 46441, 49103, 49485.

İrâde Mesûl-i Mühimme (İ. MSM.): 80/2295, 81/2322.

Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir Evrakı (A.} MKT. N.ZD.): 53/9.

Mühimme Kalemi Evrakı (A.} MKT. MHM.): 46/50, 311/21, 314/22, 314/53, 314/67, 315/3, 316/93, 317/62, 318/84, 323/34, 330/89, 330/99, 331/74, 340/43, 342/89, 343/57, 345/97, 377/60, 404/78, 406/64, 467/100, 471/12, 475/25.

Taşra Evrakı Bosna Müfettişliği (TŞR. BNM.): 21/92, 26/131, 27/7, 27/102, 27/146, 28/36, 28/58, 28/66, 28/132, 28/167, 29/19, 29/86, 29/115, 29/126, 30/2, 30/5, 30/27, 30/60, 31/62.

Umum Vilâyât Evrakı (A.} MKM. UM.): 459/40.

ATASE Arşivi

Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu Kataloğu, Kutu: 1, Gömlek: 4, Belge: 4-1.

Gazete ve Süreli Yayınlar

Ceride-i Askeriye (C. A.): 35, 85.

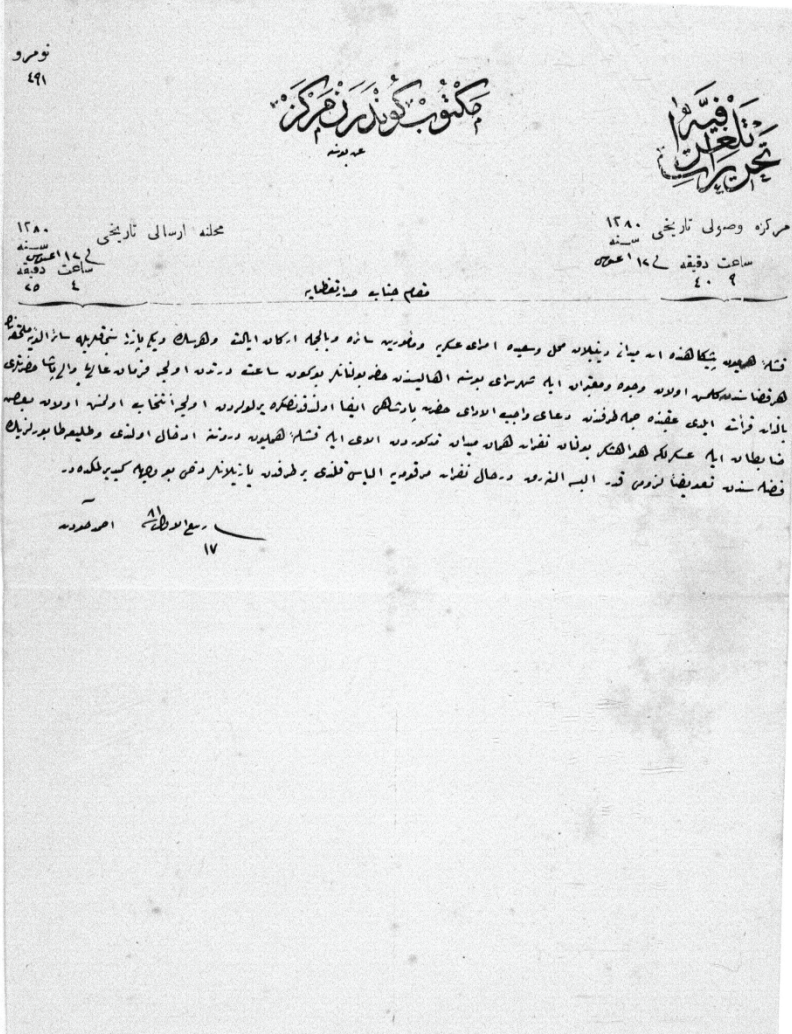
Takvîm-i Vakâyi' (T. V.): 766, 771, 774, 803, 814, 864, 877, 982, 1005.

Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis (R.C.H.): 2169.

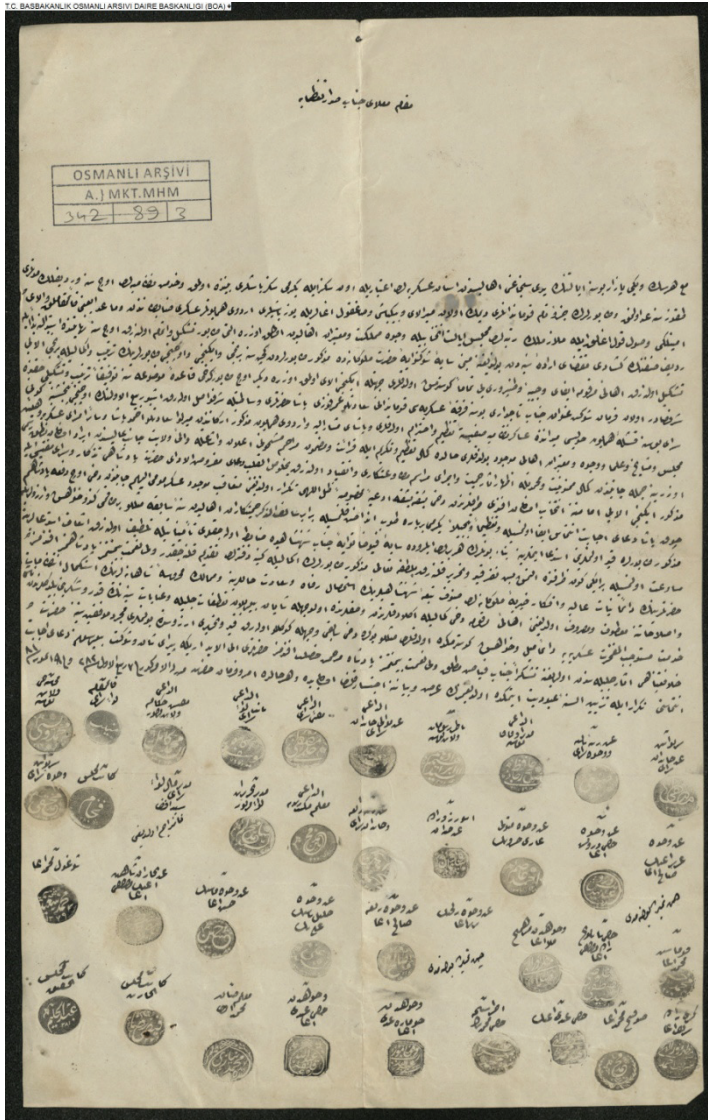
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna 1290 (1873) Def'a 8, 1291 (1874) Def'a 9.

Kaynak ve Telif Eserler

- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Yayımlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1986.
- Djurdjev, Branislav, “Bosna-Hersek, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992.
- Gölen, Zafer; “1849-1851 Bosna Hersek İsyanı”, *Belleten*, C. 56, S.247, ss. 905-931, Aralık 2002.
- Halaçoğlu, Yusuf - Aydın M. Akif, “Cevdet Paşa”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1993.
- İlhan, Suat, “Osmanlı İmparatorluğunda Askerî Yapı İçerisinde Tanzimatın Yeri”, *Belleten*, C. LV, ss. 563-577.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.7, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- Küçük, Cevdet, “Abdülaziz”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1988.
- Ölmezoğlu, Ali, *Ahmet Cevdet Paşa –Hayatı ve Eserleri-*, Celal Bayar Üniversitesi Matbaası, Manisa 2002.
- Ünal, Uğur, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.

EK-3: Ahmed Cevdet Paşa tarafından Sadârete gönderilen "... Bugün saat dörtten önce Padişahımızın fermanı ileri gelenlerin önünde okunduktan sonra... seçilen bazı zâbit ve askerlerin kaşılaya katıldıklarına" dair telgraf. 17 Rabiülevvel 1281 / 20 Ağustos 1864. BOA. İrade Dâhiliyye 528 / 36521.

A. | MKT. MHM. 00342.00089.003

EK-4: Bosna'da teşkil edilen İkinci Nizamiye Alayı'nın ne şekilde tertip olunacağına dair: 7 Rebiülevvel 1282 / 31 Temmuz 1865. BOA. Mihimme Kalemî Evrakı 342 / 89.